

MAGYAR NYELVŐR

142. ÉVF.

*

2018. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

Esettanulmány a szlovákiai magyar nyelvváltozat lexikai szemantikai változatairól¹

1. Bevezetés

A jelentésváltozatok alig képezik a nyelvtudományi kutatások tárgyát, a szemantika és a szociolingvisztika kiemelkedő jelentőségű fejlődése ellenére sem. Ez a kijelentés általánosan is tartható, a Kárpát-medencei magyar nyelv változatait tekintve azonban kirívó hiányosságokra mutat rá. A hagyományos dialektológia a nyelvjárási szavak jelentésének felcímkezésén ma is alig jut túl, a magyar szociológiai kutatások pedig alapvetően az alaki változókat kutatják (lásd pl. a Kontra Miklós által szervezett és vezetett *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* sorozat köteteit), miközben az attitűdvizsgálatok még kevésbé térnek ki a jelentésváltozatok adataira.

Nyilvánvalóan e hiányosságot elsődlegesen a jelentéstani kutatásoknak kell felszámolni vagy legalábbis ezt kezdeményezni. Melyek a Kárpát-medencei magyar nyelv szemantikai változatainak a fő kérdései, mind a kutatási hiány, mind pedig a kutatási lehetőségek felől? Az alábbi tanulmány ennek a kérdéskörnek egy összetevőjét vázolja: a Menšinová varieta maďarského jazyka na Slovensku (Hungarian Minority Language Variety in Slovakia) szlovákiai kétnyelvűségi projekt keretében elsőként egy példaelemzést mutat be, a Termini online szótárának adatai alapján (vö. <http://termini.nytud.hu/honline/htlista.php?action=firstpage>; l. továbbá Benő–Péntek szerk. 2011). Két magyar igeekötős igeről (*feléget*, *elvezet*) lesz szó, amelyeknek szlovákiai magyar jelentésváltozata szlovák hatásra jött létre tükörfordításként (a Termini online szótár magyarázatában), és amely két lexikai elem egyúttal teljes mértékben megfelel a magyar igeekötő + ige sémának (konstrukciónak). Egyúttal az válik láthatóvá a vizsgálat során, hogy a két Termini-adat illeszkedik a két igeekötő és a két ige, valamint a két igeekötős ige korábbi más magyar szemantikai változataihoz, vagyis szemantikai motivációjuk magyar nyelvi oldalról is erős. A *feléget* és *elvezet* szlovákiai magyar változatai beépülnek a két ige teljes magyar nyelvi hálózatába, a tükörfordítás már eleve ebben a nyelvi és fogalmi közegben történt.

¹ A kutatás a 1/0170/18/ 12 számú Menšinová varieta maďarského jazyka na Slovensku (Hungarian Minority Language Variety in Slovakia) projekt keretében valósult meg.

2. Általános jelentéstani elvek

Az alább olvasható elemzéshez – miképp a projekt további vizsgálataihoz – a kognitív szemantika Langacker (1987, 2008) és Lakoff (1987) elméleti munkái adják a háttérrel (további bibliográfiával lásd Tolcsvai Nagy 2013, 2017a). A jelentés tapasztalati alapú és fogalmi természetű összetevője a nyelvi jelnek. Az emberi megismerés során az elme sémákat, kategóriákat hoz létre a tapasztalatok, a megmondás és a tanítás révén. A kategóriák fogalmi szerkezetek (szerkezetes fogalmak), amelyek akkor válnak jelentéssé, amikor szimbolikusan összekapcsolódnak egy fonológia szerkezettel, nyelvi struktúrát alkotva, valamint ezáltal más nyelvi szerkezetekkel, konstrukciókkal kerülnek kapcsolatba. Vagyis egyrészt a fogalom az artikulált emberi hangzás (írás kép) összefüggésében lesz jelentés, másrészt más nyelvi egységek viszonyában. Egy fogalom előhívása mindig együtt jár más fogalmak (kisebb mértékű) aktiválásával (Anderson 1996). Egy szó említése előhívja a szó fogalmi jelentését és vele együtt a szófaját, a szófaj fő séma szerinti jellemzőit, esetleg a szinonimáit, az alapbeállítás szerinti stílusát és más ismereteket, a kontextustól függően (de sematikus dekontextualizált esetben is a prototipikus kontextus elemeit).

A jelentés – szófajtól, típustól függően – szerkezetes, kognitív tartományokban elrendezett elvont és sematizált tulajdonságok hálózata. Az absztrahált tulajdonságok mint entitások a kognitív tartományokban saját variabilitásukat is megtartják, a prototipikus változat elsődlegessége mellett (például az *asztal* főnév esetében az alak megismerési tartományában a négyszögletes lapú, négy lábú alak a prototipikus, míg a kerek vagy ovális lap és a három vagy egy láb a háttérben van). Emellett a teljes jelentésszerkezetből a kontextushoz igazítva általában csak egy rész aktiválódik a beszélők számára, az a rész, amely a kontextus keretében releváns (a „Hová tegyem?” kérdésre adott „Az asztalra” válasz esetén az *asztal* főnév jelentéséből a funkció és a szerkezet kerül előtérbe, a többi háttérben marad). A jelentés e tulajdonságai teszik lehetővé a dinamikus, helyezethez igazított, egyúttal egyértelmű nyelvi konstruálást.

A szemantikai variabilitás nemcsak a konstruálás folyamatában mutatkozik meg a beszélői perspektíva szerint felállított konceptuális figyelmi keret és az ebben történő profilálás és kontextuális hozzáigazítás során. Emellett a jelentéstani változatok rendszere kiterjed a polisémikus hálózatok dinamikus használatára, az alkalmi fogalmi integrációkra, valamint a regiszterbeli (pl. szakmai kodifikált, szabványosított és informális), a szociolingvisztikai (dialektológiai) és stilisztikai változatokra is (vö. Langacker 1987 elméleti fejezetei mellett többek között Geeraerts 1997, 2006; Geeraerts–Grondelaers–Bakema 1994; Geeraerts–Kristiansen–Perisman eds. 2010). A magyar szemantikai leírások és rendszerezések e tekintetben meglehetősen részlegesek, akár nagy empirikus adatmennyiség esetén is. Egyetlen példát említve: a *fej* főnév tíz jelentését adja meg az Értelmező kéziszótár (vö. Pusztai szerk. 2003: 350–1); egy korpuszelemzésen, MNSZ-adatokon alapuló kutatás huszonnégy jelentést különített el, amelyek finomítva és módosítva tartalmazzák a kéziszótár jelentéseit is (Tolcsvai Nagy 2012), és ebben a két rendszerben nem szerepelnek az Új magyar tájszótár *fej* szócikkének

az adatai, amelyek meghatározás szerint különböznek a kéziszótár jelentéseitől. Ehhez társulhat A magyar nyelv nagyszótára *fej* szócikke, későbbi megjelenések. A négy forrás, illetve további bevonható adatbázisok szintézise, vagyis a tényleges variabilitás áttekintése ez ideig nem készült el, tehát valójában nem lehet tudni, hogy mely jelentései vannak a *fej* főnévnek akár a jelenkori magyar nyelvben, akár történetileg. Mint ahogy más lexikai elemekről sem készültek hasonló szemantikai szintézisek.

3. A szemantikai variabilitás jellemzői a teljes Kárpát-medencei magyar nyelvben

Mint a legtöbb nyelv esetében, a teljes Kárpát-medencei magyar nyelv működésében is változatokat lehet fölismerni. Azaz: a beszélők különböző változatokat ismernek és tartanak életben, a különböző kommunikációs helyzeteknek, céloknak és konvencióknak megfelelően. A szemantikában az alábbi paraméterek mentén lehet általános változatokat elkülöníteni a jelen leírásban:

- a kodifikált rendszer (standard változat, szótárakban rögzített változatok);
- a helyzethez, kontextushoz igazítás alkalmi változatai;
- szakmai (szabvány szerinti) változatok;
- a poliszém hálózatok ismertségi szintje;
- regionális és helyi különbségek;
- az innovációk ismerete, terjedése (társadalmi és műveltségi, földrajzi paraméterek mentén);
- államnyelvi hatások kisebbségi helyzetben;
- idegen nyelvi hatások (általánosan vagy specifikusan egyes magyar nyelvterületeken).

A határon túli magyar régiók magyar nyelvváltozatainak jelentéstani jellemzőiről a variabilitás szempontjából a Termini Kutatóhálózat munkatársai az Osiris Nyelvtan Jelentéstan fejezete (Tolcsvai Nagy 2017a) egy korábbi kéziratának elemzése kapcsán fogalmaztak meg kutatási szempontokat (vö. Lanstyák–Benő–Molnár Csikós–Kolláth–Szoták 2014). Az eredeti kutatói szándék az Osiris Nyelvtan Jelentéstan fejezetének határon túli adatokkal való kibővítése volt, ez azonban a könyvben nem valósulhatott meg, leginkább a terjedelmi korlátok miatt, másrészt a kérdéskör nagyon gyér kutatottsági mértéke okán is. Az itt olvasható elemzés éppen e vizsgálati kiterjesztés egyik első lépéseként kezelendő. A Termini kutatói közössége a Nyelvtan kognitív szemantikai elméleti és leíró keretét alkalmazva általános szemantikai jellegű, de a kisebbségi magyar anyanyelvi beszélők nyelvi tudását és az egyes külső régiók lexikai jelentéstani sajátosságait előtérbe helyező variabilitási tényezőket nevezett meg. Ez a kezdeményező összegzés valójában kiinduló vizsgálati szempontok sora, amelyeket a közeljövő magyar leíró munkálatai során ki kell dolgozni. A Termini vezető munkatársai által megfogalmazott tényezők az alábbiak (az idézetek forrása Lanstyák–Benő–Molnár Csikós–Kolláth–Szoták 2014):

- A poliszémia kialakulásában „a motiváció egy másik nyelvből is származhat”.
- Hozzáigazítás: „a kétnyelvűek elméjében a két nyelvi rendszer egymáshoz közeledik, hogy ne legyenek közte túl nagy különbségek, és ez mutatkozik meg például az egymásnak alapjelentésükben megfelelő szavak további jelentéseinek (részleges) kiegyenlítésében, azaz a jelentésszerkezetek egymáshoz való közeledésében.”
- „Az előtérbe kerülést [egy szemantikai szerkezetben profilálást; T. N. G.] szerintünk előidézheti az is, ha a szónak másnyelvi megfelelőjében az adott jegy előtérben van.”
- Relatív kontaktushatás: egyes esetekben „az adott jelentések mind a Hu, mind a Ht nyelvváltozatokban vagy azok valamelyikében megvan, de nem egyformán erősek. Mondjuk a Hu nyelvváltozatokban csak megfelelő szövegkörnyezet esetén aktiválódik az adott jelentés, míg a Ht nyelvváltozatokban anélkül is, elsődlegesen, mivel a Ht beszélők másik nyelvében a szó megfelelőjének az érintett jelentése az elsődleges”.
- „[u]gyanarra a jelenségre más idegen szóval utal a határon túli beszélő, mint az anyaországi”.

4. Két esettanulmány a szlovákiai magyar nyelvváltozatról

Az előzőekben vázolt igen széles kérdéskörből egyetlen konkrét konstrukció két példájának, ezek megvalósulásának az elemzése következik. Két magyar igekötős igéről (*feléget, elvezet*) van szó, amelyek a Termini szótárában olvashatók, gondos lexikológiai (szemantikai, alak- és mondattani) elemzéssel, két-két élőnyelvi példával. E két ige közös egyrészt az igekötő + ige konstrukció szerkezetében, másrészt abban, hogy mindkettő metaforikus tükörfordítás, miközben mindkettőnek van korábbi, spontán kialakulású magyar jelentése, több is. Teljes mértékben megfelelnek a magyar igekötő + ige nyelvi konstrukció jellemzőinek.

4.1. Az igekötős ige szemantikája

Az igekötős ige kiemelkedően nagy gyakoriságú konstrukció a magyar nyelvben, vagyis olyan grammatikai séma, amelynek az alaki szerkezete szemantikus jelentéssel rendelkezik. Elsődleges jelentésében az igekötő + ige szerkezet az IRÁNYULÁS + IDŐBELI FOLYAMAT fogalmi struktúrára épül (vö. további szakirodalommal Tolcsvai Nagy 2017a: 111–2).

Az igekötő és az ige nyelvi egységet alkot, szemantikailag alapvetően egyetlen egységként fejez ki időbeli folyamatot, komponenseinek külön feldolgozása nem feltétlenül szükséges a megértéséhez. A két összetevő saját szemantikai szerkezete hat a másikra, együtt alkotnak lexikai egységet. Az igekötő + ige szerkezet temporális folyamatot fejez ki több szemantikus figura viszonyában, a szerkezet kompozitumszerkezet, a komponensszerkezetek (az igekötő és az ige) részleges

szemantikai megfelelésein és kölcsönös kidolgozásukon alapul, e részek specifikusan járulnak hozzá az egész jelentéséhez és e jelentés kiterjesztéséhez.

Az igeikötő elsődleges jelentésében a térviszony-referenciakeretben működik. A tér és az azon belül azonosított dolgok térbeli fogalmi leképezését a beszélők egy tágabb figyelmi rendszerben, a tér referenciakeretében végzik el, a nézőpontoszerkezet általános sémájának megfelelően (vö. Heine 1997). A térbeli referenciakeret nézőpontoszerkezetében az egyik kiindulópont a beszélő perspektívája (a deiktikus központ). Egy másik lehetséges kiindulópont egy olyan referenciapont, ahonnan (amelyhez viszonyítva) a beszélő a figyelem középpontjában álló dolgot konceptualizálja. A referenciakeret lehet relatív, azaz a megismerő ember nézőpontjától függő. Relatív a nézőpontközponthoz referenciakeret; a relatív referenciakeret az emberi test belülről való pozicionálása alapján épül ki. A referenciakeret lehet abszolút, azaz a megismerő ember nézőpontjától független, kívülről, külső pontból történő tájékozódási pozicionálás (pl. a geocentrikus referenciakeret, rögzített referenciapontokkal: észak, dél).

A referenciakereten belül az igeikötő által kifejezett térviszony három sematikus figura (valamely entitást sematikus jelölő szemantikai alszerkezet) által képeződik le: (i) a trajektor, tehát egy sematikus jelölt, a figyelem előterében álló fizikai tárgy térbeli helyzete a térben történő irányultsága alapján konstruálódik meg, (ii) két másik figura (landmark), egy ösvény két végpontján lévő két másik sematikus jelölt fizikai tárgy térbeli elhelyezkedéséhez képest. Az igeikötő elsődleges jelentésében prototipikusan a trajektor egy ösvényen irányul egy kezdőpontból (landmarkból) egy cél (másik landmark) felé. Az irányulás fogalmi és szemantikai specifikáció szerint kategorizálódik, a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma fogalmi struktúrája szerint. A FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma szerinti irányulás nem mozgás, és nincs szekvenciális múlt-jelen-jövő szerkezete. Az irányulás fogalmi rendszere topológiai, dinamikus, az irányulás a beszélők számára az irányulás útvonalát képzeletben, szimulációs módon mentálisan, feldolgozó idő keretében történő feldolgozással képeződik le. Ugyanakkor az irányulás tartalmaz nagymértékben sematizált eseményszerkezetet. Az igeikötők egyes elsődleges jelentéseiből, a fizikai térbeli irányultságokból rendszer áll össze. Ennek a rendszernek a térbeli kiindulópontja eredendően az emberi test, a beszélő ember nézőpontbeli kiindulópontja, ahonnan a tér testből érzékelhető különböző irányai és térrészei konceptualizálódnak az igeikötőkben. A beszélő saját testi kiindulópontja az igeikötők térrendszerében külső kiindulópontba is kihelyeződik.

Az ige időbeli folyamatot, energiával kapcsolatos interakciót fejez ki, jellegzetesen két sematikus figura viszonyában, egyedi eseményszerkezettel. Az igeikötő jelentésbeli többletet ad, és változást okoz az ige jelentésszerkezetében, az ige pedig módosulásokat eredményez az igeikötő sematikus jelentésének a megvalósulásáiban, ezáltal új szemantikai egység jön létre az igeikötő és az ige kapcsolatából. Például a *bemegy* igeikötős ige kompozitumszerkezetében a *be* igeikötő trajektora (valamely entitás a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL útvonalon végigirányulva) megfelel a *megy* ige trajektorának (valamely létező a 3D-s térben való mozgás képességével). A *be* igeikötő a BEFELE IRÁNYULÁS fogalmát képezi le: egy figura (valamely fizikai tárgy) egy ösvényen egy másik figura (valamely körülha-

tárolt, de átjárható tér egy ösvény végén) belsejébe irányul. A *be* igekötő második landmarkja (a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémában a cél, körülhatárolt fizikai tér átjárható határral) megfelel a *megy* fő landmarkjának (specifikálatlan térbeli hely, „valahová”, kötött régió 3D-s fizikai kontinuumban). A *be* igekötő első landmarkja (a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémában a forrás, körülhatárolatlan fizikai tér) megfelel a *megy* másik landmarkjának (specifikálatlan térbeli hely, „valahonnan”, kötött régió 3D-s fizikai kontinuumban). A megfelelés nem egyszerű szerkezeti viszony, hanem a sematikus figurák (a trajektorok és a landmarkok) kölcsönös kidolgozásában műveleti jellege van. Így a két jelentésszerkezet lényegi jellemzőit megtartja, de kismértékben megváltozik.

A megfelelésekből és a részleges kidolgozásokból eredő jelentésintegrációk további módosulásokat eredményeznek, például a két jelentésszerkezet tér- és időleképezésében. A *megy* ige eredetileg imperfektív, tér- és időbeli végpont nélküli temporális viszonyt képez le. Az ige a *be* igekötő landmarkja révén befejezetté válik, mert a landmarkba való bejutással a ösvény véget ér, a trajektor eljut a céljáig, vagyis az ösvény térbeli és ezáltal időbeli végpontot is kap. A *bemegy* ige által leképezett cselekvés a tér egy meghatározott pontjának elérésekor befejeződik időben is. Ezáltal az igekötő az ígét befejezett aspektusúvá teszi. Az integráló műveletsor másik részeként a *be* igekötő szimulációs feldolgozás szerinti feldolgozása pillanatnyi helyzetenként megfelel a *megy* ige szekvenciális időszerkezetének pillanatnyi állapotaival. E tényező, a szekvenciális és az összegző feldolgozás izomorfája az egyik fő alapja az igekötő + ige szerkezetnek.

Az ekképp röviden jellemzett igekötő + ige konstrukció sajátos módon valósul meg az itt kiválasztott két felvidéki magyar ige esetében.

4.2. A felvidéki magyar *feléget* és *elvezet* szemantikája

A 3. pontban megnevezett jelentéstani változatokat több lehetséges forrásból is adatolni lehet. A Magyar nemzeti szövegtárnak van határon túli gyűjtése (a Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz), akadnak nyelvjárási gyűjtések, és egyes szociolingvisztikai vizsgálatokból is lehet a szemantikai variabilitásra rendszeres példákat találni. A jelen elemzésben A Termini online szótár szóanyagából választottam két igekötős ígét. A Termini – miképp a hivatalos neve is mutatja – magyar nyelvi kutatóhálózat, amely a határon túli magyar nyelvi irodák hálózatából összeálló szervezet. A Termini legfőbb célja a magyar nyelv határtalanítása mind a magyar nyelv tudományos leírásában, mind a gyakorlati megvalósulásában (vö. Benő–Péntek szerk. 2011; Tolcsvai Nagy 2017b). A Termini-szótár a Termini kutatóhálózat szociolingvisztikai és dialektológiai nézőpontú lexikológiai gyűjtőmunkájának folyamatosan bővülő nagy adatbázisa. Jellegét és célját a munkatársak (főszerkesztők: Benő Attila – Erdély, Lanstyák István – Felvidék, szerkesztők: Kolláth Anna – Muravidék, Lehocki-Samardžic Anna – Horvátország, Márku Anita – Kárpátalja, Molnár Csikós László – Vajdaság, Szoatak Szilvia – Örvidék) így foglalják össze (<http://termini.nyud.hu/htonline/present.php?action=jelleg>): „A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis a határon túli magyar nyelvval-

tozatok közhasználatú szókészleti elemei – szavai és állandósult szókapcsolatai – közül azokat tartalmazza, amelyeknek legalább az egyik tagja idegen eredetű szó [...] kölcsönszónak főleg azokat a szókészleti elemeket tekintjük, amelyeket az államnyelvet nem vagy csak kevésbé ismerő beszélők is rendszeresen használnak, amelyeket sokszor az átadó nyelvet jól ismerő beszélők is magyarosan ejtenek, s amelyeknek közmagyar vagy magyarországi magyar megfelelőjét nem minden esetben ismerik, vagy ha ismerik is, viszonylag ritkán használják. A kizárólag valamely ht régióban élő „idegen” szavakon és állandósult szókapcsolatokon kívül azok a szókészleti egységek is megtalálhatók benne, amelyek Magyarországon is használatosak ugyan, de más jelentésben, jelentésárnyalatban és/vagy más stílusértékben.” A Termini-szótár szócikkei élőnyelvi gyűjtés révén kerülnek be a tárba: „a példamondatok nagy számában mutatkozik meg leginkább a Termini szótár adatbázis jellege és korpuszalapúsága”.

A jelen elemzés két példája a Termini szerkesztési elvei szerint nem prototipikus lexikai elem, hiszen nem kölcsönszavak, hanem türkörszavak, amelyeknek korábbi jelentései a magyarországi, illetve a teljes Kárpát-medencei nyelvhasználatban ismeretesek. A két szó szócikkét a Termini-szótárból teljes egészében, betűhíven idézzük (<http://termini.nyud.hu/htonline/htlista.php?action=browse>).

Az első elemzendő felvidéki (a továbbiakban Fv) igekötős ige a *feléget*, *föléget*, amelynek teljes szócikke a Termini online szótárban a következő:

(1) **feléget, föléget** (ts ige) -tem, -ett, -sen

(Inf) Fv (ált) (köz) (köz) <CD-re, DVD-re> felír ♠ Fv *Hogy én mennyit szenvedtem veled, mikorra megtanultam kezelni, aztán bejátszani a videót a számítógépbe, tömöríteni a nyers „Avi”-t (a legtisztább adatot, amit a kamerám képes kihozni magából) „DivX”-be (a legelterjedtebb számítógépes videó formátumba), majd megválni és felégetni CD-re, vagy DVD-re...* (www.nietzsche.sk) ♠ Fv *Fölégettem egy RW-re mindenfélét, válogatást. Közöttük Children Of Bodom számokat is és a Rohanást meg a Pokolból a Mennybe-t, hogy ott leengedem a haveromnak, hogy hátha ő felismeri* (<http://zene.sk>) [~szlk napálit' 'ua' ← na- 'rá' + pálit' 'éget']

A *feléget* igének két elentését különíti el A magyar nyelv értelmező szótára: 1. Felgyújt vmit, hogy teljes egészében el- v. leégjen, 2. <Nap v. forró étel> megperzsel vmit, enyhe égési sebeket idéz elő vmin². Hasonlóképpen az Értelmező kéziszótárban a jelentések következők (egyszerűsített idézésben): 1. felgyújtva elpusztít, 2. pirosra vagy sebesre éget [bört] (Pusztai szerk. 2003: 359).

A Termini-beli számítógépes jelentésére a magyar nyelvű számítógépes programokban és a műveletet szakmai vagy hétköznapi regiszterben megnevező nyelvhasználatban több igét, illetve szerkezetes kifejezést is használnak: *ír; ráír; éget, beéget, rögzít, CD-re ír; az adathordozó rétegbe égetik a jeleket*. Vagyis a magyarországi nyelvhasználatban a *feléget* 'CD-re, DVD-re ír, rögzít' jelentése nem (vagy esetleg csak ritkán) fordul elő.

² <http://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/kereses.php?kereses=fel%C3%A9get>

A Termini online szótár a szócikk végén megadja a *feléget* ige eredetét is, a türkörfordítás forrását. Eszerint a szlovák *nápalit'* ugyanazt jelenti, mint a *feléget* ige, két komponenseleme a *na-* 'rá' és a *pálit'* 'éget'. A szlovák és a magyar ige azonossága látszólag teljes mind alakilag, mind jelentésében. Az azonosság egy ponton nem teljes: míg a szlovákban az igekötő-jellegű elem jelentése 'rá', addig ez a magyarban 'fel'. A *feléget* 'CD-re, DVD-re ír' ige igekötőjének irányulásfogalma emellett még a 'be' igekötővel kifejezett irányulással is összekapcsolódik. Ekképp a teljes magyar nyelvhasználatban a *feléget* 'CD-re, DVD-re ír' három térbeli irányultságot tartalmazó fogalmi szerkezetben is megkonstruálódik (az igekötő nélküli alakokban a nem accusativusi esetragok ugyanezeket a térviszonyokat tartalmazzák):

- (2) RÁ
BELE
FEL

A Fv *feléget* elemzését a 4.1. pontban bemutatott modell alapján érdemes elvégezni: a *fel* igekötő és az *éget* ige szemantikai leírását a kompozitumszerkezet jellemzése követi, majd a *feléget* többi jelentésével és a szinonim kifejezésekkel való összehasonlítása teszi ezt teljessé.

A *fel* igekötő elsődleges jelentése: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) térben felfelé irányul egy ösvényen. Kezdő pillanatnyi állapotban lent van egy vertikálisan alul és fölül két másodlagos figurával (landmarkkal) specifikált FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL térben, az pillanatnyi állapotban fent van a térben. A referenciakeretben a referenciapont elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark közül a kezdőpont a LENT mint fizikai tér: a feldolgozott tér alja, prototipikusan szilárd alátámasztási felület, a végpont a FENT mint fizikai tér: a feldolgozott tér felső része fizikai értelemben gyakran nyitott, fogalmilag a feldolgozásban véges, például a mozgás vagy a kézmanipuláció számára elérhető térbeli tartományban. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely rá- vagy befér a kezdőpont- és a végpontszerepű landmarkok által reprezentált körülhatárolt térre vagy térbe, és képes helyváltoztató mozgásra, illetve mozgatható. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) egyaránt térben függőlegesen vagy ahhoz közelítő irányban orientálva konceptualizálódik.

A *fel* igekötő jelentése a Fv *feléget* igében módosul az *éget* ige itt előhívott jelentésének (lásd alább) hatására: a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL tér végpontja valamely FELÜLET, amelyre rákerül, vagy amelybe (amelynek felszíni rétegébe) irányul valami. Ezt a szemantikai változatot erősítik a *felvisz*, *felhord valamely felületre* igék, amelyek jelentésében a felület a teljes tárgy felszíne, felső része.

Az *éget* igének a hétköztetes értelmező szótár rendszerében tíz jelentése van. Ebből a 4. a. „izzó eszköznek vmire v. vmibe való nyomásával létrehoz vmit”, az 5. „Választóvízzel égette a fémbe a jelet”.³ A magyar nyelv nagyszótára *éget* szócikkében az 5c. jelentés „<jelet, ábrát> bele- v. rányomott izzó eszközzel, sugárral

³ <http://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/kereses.php?kereses=%C3%A9get>

belesüt vmibe, rásüt vmire”, az 5d. jelentés „<izzó v. maró dolog vmely nyomot, kül. lyukat, sebet> okoz, eredményez (vhol), vág vmibe”.⁴

Az *éget* igének tehát megvannak a magyar nyelvben azok a jelentései, amelyek a Fv *feléget* igekötős igében újra előhívódnak: valamely felületbe, annak a közvetlen felszínébe jelet, jeleket visz be. Látható, hogy a CD- vagy DVD-írás művelete (műanyag lemez előre kezelt, bevont felületére elektronikus jeleket helyez el, amelyek megfelelő leolvasó készülékkel olvashatóvá válnak) a *fel* igekötő és az *éget* ige kompozitumszerkezetes összekapcsolásával fogalmilag megkonstruálható a magyar lexikai elemekből. Ezt a lehetőséget a CD- vagy DVD-írásról szóló szakmai és hétköznapi beszéd egyaránt kihasználja, hiszen a *ráír* a műanyag lemez felületét profilálja a műveletben, a *beír* a műanyag lemez felületének mélységét, a *felír*; *feléget* pedig a műanyag lemezre felülről irányuló műveletet helyezi előtérbe – vagyis mindegyik a teljes művelet egy-egy térbeli mozzanatára fókuszál. Mindegyik igekötős igében érvényesül a közvetlen fizikai térbeliség, amellet a metaforikusság is, hiszen az *éget* és az *ír* itt nem elsődleges jelentésében érvényesül, hanem metaforikusan.

A másik példa az *elvezet* igekötős ige Fv 'adót, járulékot, illetéket befizet, átutal' jelentése. A Termini online szótár *elvezet* szócikke betűhíven a következő:

(3) **elvezet** (ts (és tn) ige) ~tem, ~ett, ~se

(Pérez) **Fv** (isk) (szak) (köz) adót, járulékot, illetéket befizet, átutal ♠ Fv *A járulékok fizetői kötelesek / -- 30 napon belül szerződést kötni a nyugdíjtakarékpénztárral, / a naptári hónap elteltétől számított 8 napon belül elvezetni a 9 %-os járulékot a Szociális biztosító számlájára (Megjegyzés: a Szociális biztosító a magánvállalkozó által választott nyugdíjtakarékpénztár számlájára utalja a járulékot), / -- 8 napon belül jelenteni a nyugdíjtakarékpénztárnál a név-, a vezetéknev-, vagy az állandó lakhely változását.* (www.mgk.sk)
 ♠ Fv *1) Az adóalapból leírható kiadások: / -- a bérek -- ezen belül: / -- a nettó bérek, / -- az alkalmazottak adóelőlege, / -- az alkalmazott és a munkaadó által elvezetett társadalombiztosítási illetékek.* (www.foruminst.sk)
 [~szlk odviest' 'elvezet', 'adót, járulékot, illetéket befizet, átutal' ← od (igekötő) + viest' 'vezet']

(→elvezetés, elvezetési)

A magyar nyelv értelmező szótára nyolc jelentést különít el az *elvezet* szócikkében. Ebből az itt tárgyalt változat szempontjából jelentős az 1. „Vmely célpontig vezet vkit” és a 3. „<Folyadékot, gázt, áramot csatornán, vezetéken> rendeltetési helyére vezet” értelem.⁵ A kéziszótár új kiadása hét jelentést különböztet meg, amelyből a hetedik az itt tárgyalt Fv jelentés (itt kivonatolt formában): 1. vhonnan vhová elvisz, elkísér, 2. csatornán, vezetéken eljuttat, 3. járművet elfogadhatóan tud vezetni, 4. képes irányítani (intézményt), 5. útvonal vmeddig vmely területen

⁴ <http://nagyszotar.nyttud.hu/dictsearch.html?entryid=16266>

⁵ mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/kereses.php?kereses=elvezet

halad, 6. eredményre, megvalósuláshoz vezet, 7. Fv 'adót, járulékot, illetéket befizet, átutal (Pusztai szerk. 2003: 302).

A Termini online szótár a szócikk végén megadja az *elvezet* ige eredetét is, a türkörfordítás forrását. Eszerint a szlovák *odviest'* ugyanazt jelenti, mint az *elvezet* ige, két komponenseleme az *od* 'től' és a *viest'* 'vezet'. A szlovák és a magyar ige azonossága látszólag teljes mind alakilag, mind jelentésében. Az azonosság egy ponton nem teljes: míg szlovákban az igekötő-jellegű elem jelentése 'től', addig ez a magyarban 'el'. A Fv *elvezet* általánosabb, standard megfelelője a *befizet* vagy az *átutal*. Mindkettő más irányt jelölő igekötőt tartalmaz, és míg az első inkább a csekken történő számlarendezésre vonatkozik, addig a második egyértelműen a banki átutalásra, a bankon keresztül történő fizetésre. Ennek megfelelően a teljes magyar nyelvhasználatban az *elvezet* 'befizet, átutal' három térbeli irányultságot tartalmazó fogalmi szerkezetben is megkonstruálódik:

- (2) ÁT
BE
EL

A Fv *elvezet* elemzését a 4.1. pontban bemutatott modell alapján érdemes elvégezni: az *el* igekötő és az *vezet* ige szemantikai leírását a kompozitumszerkezet jellemzése követi, majd a *vezet* többi jelentésével és a szinonim kifejezésekkel való összehasonlítása teszi azt teljessé.

Az *el* igekötő elsődleges jelentése: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) irányulása egy térben távolodó ösvényen. Kezdő pillanatnyi állapotban a két másodlagos figurával (landmarkkal) specifikált FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL térben közel van egy meghatározott térbeli entitáshoz (másodlagos figura, landmark, lm), az ösvény végén távol van a meghatározott térbeli entitástól, és közel van egy meghatározatlan távoli entitáshoz, térbeli ponthoz. A referenciakeretben a referenciapont, a viszonyítási pont, amelyhez képest az ösvény leképeződik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja. Az igekötőben az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely képes helyváltoztató mozgásra vagy mozgatható, amely rá- vagy befér a kezdőpont- és a végpontszerepű landmarkok által reprezentált körülhatárolt térre vagy térbe. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) prototipikusan egyaránt térben vízszintesen orientálva konceptualizálódik.

Az *el* igekötő a Fv *elvezet* igében megtartja elsődleges 'távolodó irányulás' jelentését, kettős, fizikai és egyszerre metonimikus és metaforikus értelemben, ahol a beszélő (a kifizető) funkcionál referenciapontként. Egyrészt a pénz kifizetése még az ezredforduló utáni kultúrában is magában foglalja a FIZIKAI ÁTADÁS ÉS ÁTVÉTEL fogalmát, tehát a kifizetőtől, az *elvezet* ige jelentésében egyúttal a beszélőtől távolodik a kifizetett pénz a címzett felé, és el is éri azt. Másrészt a postai küldés vagy a banki átutalása részben metonimikus, hiszen nem a tényleges bankjegyek mozognak a kifizetőtől a címzett felé, részben pedig metaforikus, amennyiben a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL térben fiktív mozgás történik.

Az *el* igekötő a Fv *elvezet* igében a két landmark (másodlagos figura) által a fizető személyt és a címzett hivatalt sematizálja. Az *el* igekötőnek ez a szűkített hatókörű sematizálása a *vezet* igével való szemantikai kapcsolatában jön létre. A *vezet* ige poliszém hálózatából itt elsősorban a 'rendeltetési helyére vezet, juttat' jelentés lép működésbe. A *vezet* igének ez a jelentése az elsődleges 'valamely célpontig vezet valakit, irányítva segít célhoz jutni fizikai térben' értelem metonimikus és egyben metaforikus kiterjesztése. Az elsődleges jelentésben ugyanis a vezetett személy saját akaratból és energiaforrásból hajt végre helyváltoztató mozgást, csak az útvonalban szorul segítségre, ebben az értelemben tárgy a vezetésnek. A 'rendeltetési helyére vezet, juttat vizet, áramot, gázt' vagy 'folyóvizet elterel, állóvizet levezet' szemantikai szerkezetben azonban az elvezetett entitás passzív anyag, önmagától mozgásra képtelen, mozgatása más erőforrásból történik. Hasonlóképpen a kifizetés, az illeték vagy adó pénzüsszegének eljuttatása a fizetésre kötelezettől a kirovó hivatalig a kifizető aktív cselekvését kívánja, miközben a passzív pénzüsszeg mozgatásra szorul.

A *vezet* igének tehát megvannak a magyar nyelvben azok a jelentései, amelyek a Fv *elvezet* igekötős igében újra előhívódnak: valakit vagy valamit valahonnan valahová segít eljutni fizikai vagy metaforikus térben, az irányulást mutatva. Látható, hogy a pénzüsszeg címzethez való eljuttatásának művelete az *el* igekötő és a *vezet* ige kompozitumszerkezetes összekapcsolásával fogalmilag megkonstruálható a magyar lexikai elemekből. A művelet azonban – mint az előző példa esetében is – többféle nézőpontból is létrehozható. A *befizet* ige a befelé irányulással a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL térbeli irányultsággal leképezett fizetésnek azt az elemét helyezi előtérbe, amely a befizetendő összeg átadásakor az intézménybe (hivatalba, pénztárba) jutás fogalmában jelenik meg a beszélők számára, ahol az ösvény végpontja, vagyis a hivatal, a pénztár körülhatárolt fizikai tárgyként, TARTÁLYként konceptualizálódik, amelybe a szükséges pénzüsszeg elhelyezhető. Az *átutal* ige esetében a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL térséma ÖSVÉNY eleme profilálódik mint olyan közvetítő entitás, amelyen a kifizetendő összegnek keresztül kell jutnia, hogy eljusson a célig, a címzethez. Az *elvezet* a két ige mellett harmadikként a cselekvő befizetőtől mint a beszéd referenciapontjától eltávolodó irányulásra fókuszál. Egyúttal az *elvezet* jelentésszerkezete utal legnyíltabban arra, hogy a befizető a célhoz kívánja eljuttatni a pénzt.

5. Összefoglalás

A tanulmány a jelentésváltozatok egy specifikus megvalósulását vizsgálja. A Kárpát-medencei magyar nyelv változatait tekintve jelentős hiányok mutatkoznak a jelentésváltozatok kialakulásának, rendszerszerű feltérképezésének a területén. Bár a hagyományos dialektológia szótárakban és nyelvatlaszokban számon tartja a kötött jelentésváltozatokat, azok szemantikai viszonyait, hálózatuk belső összefüggéseit, a közvetlen jelentéskiterjesztés vagy a párhuzamos kifejlődés jelenségeit folyamatukban már alig kutatják.

A jelen tanulmány egy szlovákiai kétnyelvűségi projekt keretében, a Kárpát-medencei magyar nyelv szemantikai változatainak a fő kérdéseire irányuló nagyobb kutatás részeként elsőként egy példaelemzést mutatott be a Termini online szótárának adatai alapján. Két felvidéki magyar igeekötős ige, a *feléget* 'CD-re, DVD-re ír' és az *elvezet* 'pénzt átutal' szemantikai elemzése történt meg, elsősorban a Langacker-féle kognitív grammatika elméleti keretében és módszertanával, összhangban az Osiris Nyelvtan ide vonatkozó megállapításaival.

A két felvidéki magyar ige szlovák hatásra jött létre tükörfordításként (a Termini online szótár magyarázataiban). Az elemzés egyúttal bemutatja, hogy a két lexikai elem teljes mértékben megfelel a magyar igeekötő + ige sémának (konstrukciónak).

Nem csupán az igeekötő + ige séma érvényesül azonban itt általánosságban, hanem az vált láthatóvá a vizsgálat során, hogy a két Termini-adat, a két szó illeszkedik a két igeekötő és a két ige, valamint a két igeekötős ige korábbi magyar szemantikai változataihoz, vagyis szemantikai motivációjuk magyar nyelvi oldalról is erős. A *feléget* és *elvezet* szlovákiai magyar változatai beépülnek a két ige teljes magyar nyelvi hálózatába, a tükörfordítás már eleve ebben a nyelvi és fogalmi közegben történt. Mindkét felvidéki magyar ige esetében a vizsgálat kimutatta, hogy a felvidéki változat igeekötője olyan – részben fizikai térbeli, részben metaforikus – irányulást fejez ki, amely a két ige által jelölt folyamatok specifikus, perspektívált konceptualizációjából ered. A két ige esetében az elemzés során párhuzamba állított további közmagyar igék igeekötői (a *feléget* esetében a *rá* és a *bele*, az *elvezet* esetében az *át* és a *be*) ugyanezt a szerepet töltik be, más nézőpontú, de lényegében azonos érthetőségi kereteket adva. Emellett a három-három összehasonlított igeekötős igék tőigéi is hasonlóképpen a kismértékben eltérő perspektívát jelzik, amely eltérések azonban nem akadályozzák meg a felvidéki *feléget* és *elvezet* igékkel két csoportban elemzett lexikai elemek szinonim voltát, hétköznapi beszédhelyzetben és kontextusban azonos értelmű feldolgozhatóságát.

A vizsgálat arra mutatott rá, hogy a határon túli kisebbségi magyar nyelvhasználatban – itt nevezetesen a felvidékiben – megjelennek olyan kölcsönelemek, például tükörfordítások, amelyek látszólag a teljes magyar lexikai hálózattól elszigetelten alakulnak ki államnyelvi (itt szlovák) hatásra, az alaposabb vizsgálat azonban azt mutatta ki, hogy mindkét példában a meglévő lexikai elemek, végső soron a konceptualizálási és nyelvi konstruálási előzmények erős motivációs alapot adhattak a két ige létrejöttéhez és használatához. E megállapítást erősíti az az egyszerű tény, hogy a szlovák előtag mindkét esetben más, nem szó szerinti magyar igeekötőben valósul meg.

Az itt bemutatott esettanulmány – ahogy szó volt róla – egy remélhetőleg kiterjedtebb kutatás első, tájékoztató szakasza. Ezért általánosabb következtetéseket korai lenne levonni mindebből. A részletesebb eredményekhez kiterjedtebb vizsgálatok szükségesek mind a korpuszokat, adatok illetően, mind az eddig érintetlenül hagyott szemantikai (funkcionális értelemben vett grammatikai) jelenségek, például konstrukciók, történeti alakulási irányok felismerésében és megfelelő módszerű elemzésében, rendszerezésében. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a Termini vezető munkatársai által összeállított szemantikai kérdéssor

(vö. Lanstyák–Benő–Molnár Csikós–Kolláth–Szoták 2014) több tényezője is határozottan megmutatkozott az itteni elemzésekben: így „a kétnyelvűek elméjében a két nyelvi rendszer egymáshoz közeledik”, a párhuzamok egyértelműek az elemzett igék esetében, függetlenül az igekötős ige mindkét nyelvbéli sémastátusának erősségétől; „az előtérbe kerülést előidézhetheti az is, ha a szónak másnyelvi megfelelőjében az adott jegy előtérben van” – itt épp fordítva következett be, a szlovák hatás hozta előtérbe a magyar térbeli irányulást az igekötők esetében. Mindez egyúttal a magyar nyelv változatainak egymáshoz való viszonyára, az együtt és egyúttal külön alakulásuk korábban nem ismert jellemzőire is fényt vet. S az ilyen vizsgálatok várható eredményei a rendszerleírás önérdékén túl jelentős művelődési és nyelvpolitikai tényezőkre is rámutatnak.

SZAKIRODALOM

- Anderson, John R. 1996. *Kognitive Psychologie*. Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg.
- Benő Attila – Péntek János (szerk.) 2011. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely, Kolozsvár.
- Geeraerts, Dirk 1997. *Diachronic Prototype Semantics. A Contribution to Historical Lexicology*. Clarendon Press, Oxford.
- Geeraerts, Dirk 2006. *Words and Other Wonders*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Geeraerts, Dirk – Grondelaers, Stefan – Bakema, Peter 1994. *The Structure of Lexical Variation: Meaning, Naming, and Context*. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Geeraerts, Dirk – Kristiansen, Gitte – Perisman, Yves (eds.) 2010. *Advances in Cognitive Sociolinguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Heine, Bernd 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Lanstyák István – Benő Attila – Molnár Csikós László – Kolláth Anna – Szoták Szilvia 2014. *Észrevételek Tolcsvai Nagy Gábor nyelvtanának jelentéstani fejezetéhez*. Kézirat.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmző kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A poliszémia hálózatmodellje. *Nyelvudományi Közlemények* 108: 287–344.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor: 2017a. Jelentés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 207–466.
- Tolcsvai Nagy Gábor: 2017b. Az anyaország és a külső régiók, a határtalanítás. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest, 150–63.

Tolcsvai Nagy Gábor
egyetemi tanár
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

SUMMARY

*Tolcsvai Nagy, Gábor***Lexical semantic variability in the variety of Hungarian spoken in Slovakia:
A case study**

The paper discusses a double case study of two Hungarian calques borrowed from Slovakian, used only in Felvidék, the part of Slovakia inhabited mostly by minority Hungarian native speakers, as a first step in a larger research on semantic variability. The two verbs (*feléget* ‘write, burn on CD, DVD’ and *elvezet* ‘remit, transfer money’) have their literal Slovakian equivalents, even on the morpho-semantic level. Nevertheless, the Hungarian calques fully harmonize with the Hungarian preverb + verb construction schema. The analysis of the two verbs demonstrates how direction is dynamically conceptualized through the preverb by the SOURCE–PATH–GOAL schema, and how the stem verb gives the main part of the temporal process. It is pointed out in the functional cognitive analysis (based on Langacker’s theoretical framework) that *feléget* ‘write, burn on CD, DVD’ is a composite structure with the preverb component *fel* ‘up, upwards’ and the verb component *éget* ‘make burn’ resulting in ‘burn into a surface’. As for the use of *fel* ‘up, upwards’, this construction is similar to *felvisz, felhord valamely felületre* ‘apply, e.g. paint on a surface’, literally ‘upcarry’. Other expressions used for ‘write, burn on CD, DVD’ have similar semantic structures, albeit with preverbs denoting other directions: *rá* ‘onto’ and *bele* ‘into’. It is demonstrated how the diverse perspectives of the preverb + verb construction conceptualize the content ‘write, burn on CD, DVD’: *rá* ‘onto’ profiles the outer surface of the disc, *bele* ‘into’ focuses on the depth of that surface, while *fel* ‘up, upwards’ profiles the writing process directed towards the surface of the disc. The other example has similar features. It is also recognized that the process of borrowing has a converging character: the two calques have their supporting networks of similar constructions in the Hungarian varieties, mainly in the standard, i.e. the two relatively new Slovakian Hungarian lexical items come as much from Hungarian as from Slovakian.

Keywords: Hungarian minority language variety in Slovakia, preverb, preverb + verb construction, semantic structure, semantic variability, Termini online dictionary.